

אמנות ולאומיות

מחמוד מוח'תאר והקמת הפסל 'תחיית מצרים'

הרצאת אורח שנישאה בבית האקדמיה באדר ב' תשס"ג (מרס 2003)

מחמוד מוח'תאר (1891-1934) הוא חלוץ אמנות הפיסול במצרים המודרנית. עוד בחייו הוגדר כגדול אמני הפיסול במצרים ובעולם הערבי. מוח'תאר נולד בכפר קטן בצפון הדלתה ובראשית המאה העשרים עקר עם משפחתו לקהיר. כבר מגיל צעיר גילה כישרונות אמנותיים בולטים. כאשר ב־1908 נפתח לראשונה בית הספר לאמנויות יפות בקהיר, התקבל מוח'תאר למחזור התלמידים הראשון שלמד בבית הספר החדש

מחמוד מוח'תאר הצעיר
בפריז, 1911-1914

מוריו עמדו במהרה על כישוריו יוצאי הדופן ושלחו אותו ללימודים מתקדמים בפריז. מוח'תאר היה לתלמיד המצרי הערבי הראשון שהתקבל ללימודים בבית הספר הגבוה לאמנויות בפריז (École Nationale Supérieure des Beaux Arts). לאחר ססיים בהצלחה שלוש שנות לימודים (1911-1914) נשאר מוח'תאר בפריז ופתח בקריירה של אמן עצמאי. באביב 1920 הציג בתערוכה בין-לאומית יוקרתית בפריז פסל מעשה ידיו שאותו הכתיר בשם 'תחיית מצרים' (נהדת מצר; מודל מוקטן עשוי אבן שיש של המונומנט המאוחר יותר). הפסל עורר התעניינות רבה מצד המארגנים ומבקרי אמנות וזכה במדליית זהב בתחרות בין יצירות הפיסול שהוצגו בתערוכה. ההצלחה המפתיעה עשתה לה כנפיים באירופה כולה והדיה הגיעו במהרה למצרים. בלחצם הכבד של אינטלקטואלים ופוליטיקאים חשובים, שמיהרו ליצור לובי למען מוח'תאר ולמען כינון 'תחיית מצרים' כאתר להנצחת התחייה הלאומית המצרית, החליטה ממשלת מצרים ב־1921 לגייס את הכספים הנחוצים מהציבור ומהממשלה כדי להקים אנדרטה לאומית שתנציח את התקומה המודרנית של האומה המצרית. היא הטילה על המשרד לעבודות ציבוריות, בתיאום עם מוח'תאר ועוזריו את משימת ההקמה והפיסול. בקיץ 1922 הוקם אתר הבנייה בכיכר תחנת הרכבת, והחלו העבודות ליצירת הפסל. אלא שמלאכתו של מוח'תאר נתקלה במכשולים רבים. שש שנים חלפו מאז הקמת אתר הבנייה ועד הסרת הלוט הממלכתי מעל פסל ההנצחה הלאומי. במהרה התברר כי הכוחות השמרניים, המסורתיים האסלאמיים, בגיבוים המלא של הארמון והמלך פואד, מתנגדים לפרויקט ההנצחה. הטעם המרכזי להתנגדות היה הזרות והמלאכותיות של פיסול מונומנטלי "מערבי" בסביבה האסלאמית המקומית. הם סברו כי יצירתו של מוח'תאר מנוגדת לרוח

יצירתו של מחמוד מוח'תאר 'תחיית מצרים' (נהדת מצר) היא אחד האתרים הלאומיים החשובים והנודעים ביותר במצרים של המאה העשרים. הפסל המונומנטלי הוצב במאי 1928 בעיבורה של כיכר תחנת הרכבת של קהיר, המרחב העירוני המרכזי של הבירה, ומאז ועד היום משמש איקון לאומי מרכזי הבא להנציח את תקומתה המודרנית של האומה המצרית ולסמל את מאבקה לשחרור ולעצמאות. אתר הזיכרון וההנצחה הזה הוא גדול ממדים: הוא מתנשא לגובה של 14 מטרים (הבסיס והפסל עצמו בגובה 7 מטרים), אורכו 12 מטרים ורוחבו 8 מטרים. היצירה עשויה כולה אבן גרניט ורודה שנחצבה באסואן, מעשה שנועד לשחזר את העבודה הקדומה של בניית פסלי הגרניט הכבירים הפרעוניים, ובייחוד אלה שיצרו אמני הממלכה הפרעונית החדשה.

היצירה מורכבת משתי דמויות: הספינקס המעוצב מחדש – שתי רגליו הקדמיות זקופות קדימה בתנועה של זינוק ותקומה, ולצדו אישה פלאחה לבושה גלבייה מסורתית, ידה הימנית מונחת על ראשו של הספינקס וידה השמאלית מסירה את הרעלה מעל פניה. מצד אחד ביקש מוח'תאר לפסל את האומה בדמותו של הספינקס הקלסי העומד זה אלפי שנים לרגלי הפירמידות של גיזה. זאת על ידי שמירה קפדנית על המוסכמה האמנותית של דיוקן הספינקס, ובשינוי ניכר אחד: זקיפת רגליו הקדמיות, בבחינת הספינקס הישן נולד מחדש בעידן המודרני ומייצג את התעוררותה של מצרים המודרנית. מצד אחר, מוח'תאר פיסל את האומה המתחדשת בדמות אישה המייצגת הן את בת דמותה הכפרית המסורתית הן את דמותה המודרנית הקמה לנתן את כבלי המסורת ומכריזה על שחרורה ועל ריבונותה. מוח'תאר ביקש לייצג את שחרור האישה המצרית כחלק משחרור האומה וכביטוי להתנערות המודרנית שלה.

אפשר אפוא לראות שהפסל המונומנטלי הזה, למרות ההשפעות הקלסיות והאירופיות המודרניות הניכרות בו, נוצר בהקשר אמנותי לאומי מצרי ייחודי: מוח'תאר פיסל את האומה בדיוקן לאומי מצרי ילידי, הממזג שיבה אל המקורות הפרעוניים של מצרים הקדומה, עם תנועה נמרצת אל העתיד, אל המודרניות והקדמה. בתוך כך מבטא אתר ההנצחה גם את ההקשר המידי שבו הוא נוצר: המהפכה הלאומית העממית של 1919, המאבק ההרואי בכיבוש הבריטי בהנהגת הוֹפֵד וְסַעֵד זַעְלוּל, והשאיפה לשחרור, לריבונות ולעצמאות לאומיים. יצירת מוח'תאר נבעה גם מהקשר תרבותי ואמנותי מסוים: היא הייתה רכיב בתהליך התחייה של התרבות המצרית הערבית המודרנית מאז שלהי המאה התשע-עשרה ואילך (אַל-נְהֵדָה), וחלק בלתי נפרד מתהליך תחיית האמנויות היפות והפיכתן לסוגה חשובה בהתפתחות התרבות המצרית הערבית במאה העשרים.

בקהיר. בטקס הוסר הלוט באורח רשמי מעל הפסל של 'נהדת מצר'
(תחיית מצרים). מסיר הלוט היה המלך פואד בעצמו. ואמנם, ביום
הזה התאחדה לרגע מצרים כולה סביב למעשה ההנצחה המונומנטלי
של מוח'תאר. זה היה הפסל הלאומי הראשון שנוצר במצרים
המודרנית על ידי פסל מקומי ואשר הוצב בספֶרה הציבורית של
מרכז הבירה. המלך ואנשי חצרו, ראש הממשלה וכל חברי הממשלה,
חברי שני בתי הפרלמנט, בית הנבחרים והסנט, נציגי הקורפוס
הדיפלומטי, ובראשם הנציב העליון ג'ורג' לויז, הפטריארך הקופטי,
הרב חיים נחום אפנדי, רבם הראשי של יהודי מצרים, ראשי
העולמא של אל-אזהר ונכבדים מוסלמיים אחרים, נציגי העיתונות
והתקשורת, מרצים באוניברסיטה המצרית (לימים אוניברסיטת

האמנותית האסלאמית ומתריסה נגד המסורת הדתית המתנגדת
לצלם ולפסל פיזיים מוחשיים בזירה הציבורית. במיוחד התריעו
הכוחות האסלאמיים נגד הצביון הנאו־פרעוני "הג'אהלי" של הפסל
וכנגד דמות האישה המיוצגת בו. הם סברו כי פסל כזה איננו יכול
לייצג את תקומת האומה, שרוב בניה ובנותיה הם מוסלמים. גם
המאמץ של מוח'תאר לעצב את דיוקן האישה כסמל לבת דמותה
המצרייה החדשה, המודרנית והמשוחררת, היה לזרז בעיניהם
השמרניות. כמו כן, פרויקט ההקמה של 'נהדת מצר' הפך במהרה
קרבו למאבקים פוליטיים פנימיים חריפים: מפלגות הופד
והליברלים החוקתיים, נציגיה של הלאומיות המצרית החילונית
והליברלית, תמכו בהקמת הפסל ובמוח'תאר ולחמו על הגשמת

הפרויקט. מולם התייצבו המלך והכוחות
הפוליטיים הסמוכים לשולחנו שחתרו לנגח
את הופד באמצעות ההתנגדות להקמת פסל
ההנצחה. הם האשימו את מוח'תאר כי הוא
עושה בשירות אינטרסים מפלגתיים צרים של
הופד וחיפשו כל דרך לעקב את הקמת
הפרויקט. גם עקשנותו האמנותית של
מוח'תאר לא תמיד סייעה להמרצת תהליך
הבנייה. מוח'תאר עמד על כך שחומר הגלם
לפסל תשמש אבן גרניט ורודה בלבד. הוא
חפץ לשחזר את מעשי הפסלים הפרעוניים.
חציבת סלעי הגרניט באסואן והעברתם
המורכבת לקהיר הייתה כרוכה בעלויות
גבוהות, וממשלות מצרים נאלצו להוסיף
תקציבים ניכרים למימון השלמת הפרויקט.
מוח'תאר וחסידיו היו משוכנעים כי ההוצאה
הגדולה מוצדקת. המלך ותומכיו הפוליטיים
ניצלו זאת להכות בתומכי מוח'תאר
ולהאשימם בבזוז מיותר ומגלומני של כספי
ציבור, שריח של שיגעון גדלות נודף ממנו.
בשנים 1924-1926, בתקופת ממשלות אַחְמַד
זַיִוֵר פֶּאֶשָא השמרני והמלוכני הופסקו
העבודות באתר ההקמה. מוח'תאר נואש
מהמלחמות הפוליטיות והביע רצון לנטוש
את הפרויקט כולו (ראו קריקטורה בעמ' 18).
אולם בשנים 1926-1928 עלו שוב לשלטון
הכוחות הלאומיים הליברליים בראשות
הליברלים החוקתיים והופד. הם חידשו
באורח נמרץ את התמיכה בפרויקט, התגברו
על כל המכשולים, נטרלו את האופוזיציה
המלוכנית האסלאמית, הזרימו כספים
ומשאבים לתמרוץ העבודות והביאו להשלמת
האנדרטה באפריל 1928.

ב־20 במאי 1928, בעידן ממשלת הופד
בראשות מוֹצַטְפָא אַל־נְחָאס, נערך טקס
ממלכתי לאומי רב רושם בכיכר תחנת הרכבת

הפסל 'תחיית מצרים' (נהדת מצר)

הלוט כ"רגע היסטורי הרואי" בחיי האומה, שבו הקימה מוח'תאר לתחייה ויצר מחדש את זהותה האמתית. אפילו הכוחות המלוכנים האסלאמיים נכנעו לעצמה של האתר הלאומי החדש ונאלצו לקבל. לשעה נדמה היה כי 'נהדת מצר' חוגגת את ניצחון הלאומיות החילונית הליברלית הנאו-פרעונית ומסמלת את מדינת הלאום המצרית כמדינה נאורה, מתקדמת וחופשית.

אולם האופוריה שאפפה את מצרים כולה באביב 1928 לא האריכה ימים. כבר בשנות השלושים וביתר עצמה בשנות הארבעים כמו מערערים ומאתגרים על 'נהדת מצר'. הקולות החדשים ייצגו זרמים וכוחות אסלאמיים רדיקליים ולאומיים פאן-ערביים שכוחם התעצם מאוד בזירה הפוליטית-תרבותית המצרית. הם לא ראו עוד בפסל של מוח'תאר אתר המייצג את המהות האסלאמית והערבית של מצרים. הם הציגו אותו כמוצר נאו-פרעוני פגאני, כחיקוי מערבי זה, כאתר קולוניאלי וכתוצר של התרפסות מקומית בפני האמנות האירופית. בדמות הספינקס והאישה המחבקת אותו ראו בגידה באישיותה האסלאמית של מצרים ונטעו זר שראוי להסירו מנוף ההנצחה הלאומי. הם קראו לשנות את מקומו של הפסל, להדיחו לירכתה הזירה העירונית של הבירה, ואף להרסו כליל. תהליך ההתנגדות הזה הגיע לשיא לאחר מהפכת יולי 1952, באמצע שנות החמישים. בהנהגת המשטר החדש להדרכה לאומית מייסודו של פתחי רַדְוָן, השר המכונן של המשטר, ובהשראת 'הראיס' ג'מאל עבד אל-נאצר עצמו נתלש הפסל 'נהדת מצר' באביב 1955 ממקומו בכיכר תחנת הרכבת, והועבר סמוך לאוניברסיטה של קהיר בשכונת גיזה, בצומת הרחובות גיזה ורחוב האוניברסיטה (אַל-ג'אַמְעָה) ובצמוד לכניסה לגן החיות העירוני. קומת הפסל הוקטנה בכמה מטרים על ידי הצבתו על בסיס חדש (גובהו כשני מטרים) שהנמיך מאוד את חזותו. זה היה מהלך מובהק של פריפרליזציה: עקירת האיקון הלאומי הראשי ממרכז הבירה ונטיעתו בשולי הזירה העירונית בגיזה. המשטר המהפכני החדש לא רצה אמנם להופיע כמי שהרס את היצירה הייחודית, אך הוא הצמיד אותה לנוף האקדמיה, בבחינת יצירה אמנותית המייצגת שלב בהתפתחות האמנות המצרית המודרנית. בה בשעה הוא חתר להפקיע ממנה את המשמעות הלאומית הראשית שלה כשהציב תחתה פסל פרעוני ענק ממדים של רעמסס השני וכינה את כיכר תחנת הרכבת בשם חדש: 'כיכר רעמסס' (מִיְדָאן רַמְסִיס). הצעד המהפכני הזה שיקף שפל אמתי במעמדה הציבורי של 'נהדת מצר' כאיקון לאומי מרכזי.

אבל חרף מאמצי המשטר לגמד את מעמדה של 'נהדת מצר', מקומו של מוח'תאר בפנתאון הלאומי התאושש עד מהרה. עם פירוק קע"ם (הקהילה הערבית המאוחדת) בראשית שנות השישים והתמוססותו של רעיון הקמתה של רפובליקה ערבית מאוחדת בהנהגת מצרים, שבו מחדש לזירה התרבותית והפוליטית יסודות, מוטיבים וסמלים לאומיים מצריים. המשטר הנאצרי עצמו נאלץ לכאורה לשקם את מעמדו של מוח'תאר כפסל הלאומי הראשי של הארץ. המשטר, שביקש מעתה לשוות לעצמו דיוקן של נציג נאמן של העם הפשוט ומקור הייצור לסמלים ולאיקונוס מצריים ילידיים עממיים המשתלבים בסדר היום הלאומי הסוציאליסטי החדש, גילה מחדש את אמנותו המצרית הילידית והאותנטית של מוח'תאר. משרד התרבות,

عزاز - سكي ما أحبط التمثال في ناحية بشاره لي منها : انا والله لا أعذب أروح به بيروت واسبه « نهضة الشام »

"בכל פעם שאני מציב את הפסל בזווית מסוימת באים ומזיזים לי אותו: חי אלוהים, כאשר אתייאש אקח אותו לבריות ואכנה אותו 'תחיית סוריה' (נהדת אל-שאם), אל-כשכול, 24 באפריל 1925

קהיר), אינטלקטואלים, משוררים, סופרים ואמנים ועוד נכבדי ציבור רבים מהבירה ומערי המחוזות ולצדם כמאה אלף איש מקהיר ומכל מצרים התייצבו כולם ובאו לחוגג את חנוכת 'המקדש הלאומי' החדש מעשה ידי מוח'תאר, הבא לסמל ולהנציח את תקומת האומה המצרית. הנואם הראשי בטקס, ראש הממשלה מוצטפא אל-נחאס, העלה על נס את מפעלו הייחודי של מוח'תאר. הוא קבע כי האנדרטה המונומנטלית מחברת מחדש את מצרים החדשה עם מצרים העתיקה, את הקדום למודרני, את האתמול למחר. אַחְמַד שֶׁקִי, נסיך המשוררים, כתב פואמה מיוחדת ליום ההרואי ובה שיבח את מוח'תאר על סגולתו להשיב לאומה את עטרתה הקדומה. וכאמור, המלך פואד התכבד בהסרת הלוט מעל לפסל ובגילוי פניו קָבֵל עם. כל העיתונות המצרית יצאה מגדרה לשבח את "הנס הלאומי" של מוח'תאר. גדולי האינטלקטואלים, המשוררים והאמנים כתבו ל'נהדת מצר' שירי הלל בעיתונות של התקופה. כולם ציינו את יום הסרת

תמלאל נהדה מצר

ترى في أعلى صورة تمالال نهضة مصر الذي
احتفل في الشهر الماضي بإقامة الستار عنه
وهو من صنع التمال المصري ممتاز وقد حضر
الاحتفال جلالة الملك الذي ألقى بين يديه
صاحب الدولة رئيس الوزراء عطية جليشة
في النهضة الوطنية وأرغاهي الأمة . وترى
الى اليمين صورة التمال ممتاز تحت علامة X
وهو واقف مع بعض المختلن عند قاعدة
التمال . والتمال وقاعدته كلاما مصنوع من
الغرافيت وهو الصخر الذي كان المصريون
القديما يستخدمون منه تماثيلهم
(تصوير رياض شعاع)

נהדת מצר ביום הסרת הלוט, מאי 1928 (אלהאל,
יוני 1928, כרך 36, מס' 8).

עשרות שנים; הוא טיהר, ליטש, חידש ורענן את חזונו ושיקם את הכיכר הסובבת אותו. בעת האחרונה, בחילופי המאה העשרים והמאה העשרים ואחת, ציינו כל עיתוניה הראשיים של מצרים את 'נהדת מצר' כאיקון המייצג בצורה המהימנה ביותר את מהותה ואת זהותה של מצרים ואת התנסויותיה במאה החולפת. בקיץ שנת 2003 פורסמה בעיתונות המצרית תכנית חדשה של עיריית קהיר להקים פסל חוצות להנצחתו של מחמוד מוח'תאר שיוצב לצד 'נהדת מצר'. אלה הן רק דוגמאות אחדות המעידות על המיסוד והקונניציה של היצירה המונומנטלית של מוח'תאר בנוף ההנצחה הלאומי של מצרים בראשית המאה העשרים ואחת.

בראשותו של שר התרבות הכול יכול ת'רות עפאשה, החל להציג את אמנותו של מוח'תאר כמי שהיטיבה לבטא את השעפיה (העממיות) המהפכנית ולתת מבע לאדם המצרי הפשוט, לבן הארץ, לפלאח, לפועל, למשכיל, לאישה המצרייה בת הכפר והעיר, לאדמה, למי הנילוס, לריתמוס הסגולי של חיי היום יום. נופי האמנות של מוח'תאר התמזגו עתה בנופי המהפכה הסוציאליסטית העממית החדשה. ב'1962, במלאות עשור למהפכה, חנך משרד התרבות המהפכני את מוזאון מוח'תאר שאצר את כל יצירותיו. היה זה המוזאון הראשון שהוקם לאמן או לאינטלקטואל כלשהו במצרים ובעולם הערבי. לכבוד חנוכת המוזאון ניפק המשטר בול מיוחד לציון זכרו של מוח'תאר. גם מעמדה של יצירתו המונומנטלית הראשית, 'נהדת מצר', בשדה התרבותי ובנוף ההנצחה הלאומי עבר תהליך שיקום מהיר. הפסל אמנם לא הוחזר למקומו המקורי, אך זכה להיות מיוצג בכתובות, באיקונות ובשלטים רשמיים של המדינה ושל מוסדותיה בשנות השישים והשבעים. אין צריך לומר שבחברה האזרחית הרחבה, בקרב ציבורי אזרחים, נשאר מעמדה של 'נהדת מצר' יציב ומבוצר לאורך כל הזמן, והשימוש בדיוקן הפסל כאיקון לאומי נעשה פופולרי אף יותר. בשנות השמונים והתשעים התמסד מעמדו של מוח'תאר כפסל החשוב ביותר של מצרים והתרבות הערבית במאה העשרים. שקיעת האידיאלוגיה הפאן-ערבית, התעצמות המדינה המצרית הייחודית וההזדקקות המתמדת למאגר סמלים, לתגי זיהוי ולאיקונוגרפיה לאומיים מצריים טריטוריאליים, הזינו ודרבנו את התעצמות חשיבותה של 'נהדת מצר' כאיקון לאומי מרכזי בשדה הזיכרון וההנצחה. ואכן בתקופה הזאת ועד ימינו דיוקנה של 'נהדת מצר' מעטר בולים רשמיים, מסמל את מצרים באיקונוגרפיה ממשלתית מגוונת, מנציח את האקדמיה המצרית, בייחוד את האוניברסיטה של קהיר, ומשמש סמל לארגונים אזרחיים. גם הבנקים ומוסדות כלכליים של הארץ מנכסים את הדיוקן לעצמם ומייצגים אותו כסמל אולטימטיבי לקדמת

הארץ, לשגשוגה ולרווחתה. משרדי החוץ והתיירות עושים ב'נהדת מצר' שימוש תכוף בעלונים רשמיים המופצים בקרב תיירים המבקרים במצרים או תיירים מצריים הנוסעים מחוץ לארץ הנילוס. ספרות פרוזה בדיונית של סופרים וסופרות מצריים, בערבית או בשפות אירופיות, מייחדת לאנדרטת 'נהדת מצר' מקום שגור כסמל לאומי של מצרים המודרנית. 'נהדת מצר' מקשטת ספרים רבים, מחקרים אקדמיים, ספרות נשים וספרי היסטוריה. היא מופיעה גם במחזאות המצרית בת זמננו. בשנים 1997-1998 עבר אתר הפסל שיפוץ יסודי בניצוח משרד התרבות המצרי. השיפוץ, בידי מהנדסי המשרד ופועליו, ניקה את הפסל מהזיהום הסביבתי שדבק בו במשך